

Ç E V İ R İ L E R

TÜRK DİLLERİNDE SESLENİŞ SÖZCÜKLERİ

A. A. YOLDAŞEV*

Çeviren: Dr. Bahar GÜNEŞ**

Sesleniş (vokatif) kategorisi, bir başka deyişle konuşan kişinin kendi konuşmasına bir çeşit dikkat çekme çabası, bir tür sesleniş, birçok dilde olduğu gibi Türk dillerinde de herhangi bir özel morfolojik işarete sahip değildir.

Sesleniş (vokatif) kategorisi, genellikle cümlenin başında ve temel anlamı sağlayan başka bir seslenme tonunda bulunan hitaplar aracılığıyla gerçekleşmektedir.¹ Örneğin, Rusça “paren’, vstavay” hitap cümlesi, Türk dillerinde “Yeget, tor!” (Başkurtça), “Jeget, tor!” (Tatarca), “Oğlan, dur!” (Azerice), “Jigit, tur!” (Kazakça), “Uul, tur!”(Altayca) vb. şeklindedir. Vokatifler burada Rus dilinde olduğu gibi Türk dillerinde de sesin gücü, uzunluğu, yüksekliğinin değişimine, hitap sözcüğüyle bir sonraki sözcük arasındaki duraksamanın uzunluğuna göre ve özel vokatif tonlamalar ile sözcükler aracılığıyla belirtilmektedir.

Bununla birlikte bazı Türk dillerindeki, birtakım hitaplarda, sadece söz konusu gurubun göstergeleri olarak ortaya çıkan vokatif biçimlerinin eklerini ayırmak mümkündür.

Öyle ki, Kumuk dilinde bazı hitaplar –a(v) ekiyle bitişimlidir. Örneğin, “ini” (küçük erkek kardeş), “aga” (amca/dayı), “egechi” (teyze/hala) gibi sözcükler hitap şeklini alırken sistematik olarak –a(v) ekiyle birleşir ve “iniv”, “echiv”, “agav” halini alır. “–a(v)” eki “Zakav” (Zakarya), “Bagav” (Bagavutdin), “Alav” (Alavutdin), “Kamav” (Kamalutdin), “Kaliv” (Kalimat), “Saliv” (Salimat), “Sunav” (Suna Hanum) gibi isimlerin hitap şeklinde de kullanılır, bu ekin, bu tür isimlerle kullanılırken vokatif pozisyonunda olmasa da istisnai olarak vokatif anlamını verdiği yönünde bir şüphe bulunmamaktadır.

Kumuk dilinde olduğu gibi Tatar, Başkurt, Kırgız ve diğer Türk dillerinde de –a(v) eki bulunmaktadır. Bu ekin dışında aynı işlevi sağlayan bir başka ek

* Zvatel'nie slava v tyurkskix yazıke, “İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazıkov II Morfologiya”, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1956. s. 329-334.

** Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü

¹ Net bir vokatif tonlaması bulunmayan bir cümlede hitap yükleme sıkı bir bağ içerisine girer. Diğer taraftan cümlenin başında bulunma yani hitap kelimesi net bir vokatif tonlamasına sahip değildir.

olan “-(a,ı)y” eki de vardır. Örneğin; Kumuk dilinde “aga” sözcüğü, hitap durumunda “agav” ya da “agay” şeklini alabilir. Kumuk dilinde “ana” sözcüğü hitap sırasında sistematik olarak “anay” şeklini alırken, yine Kumuk ve Başkurt dillerinde “ata” (baba) “atay” şeklini, Başkurt dilinde “inellese” (anne) sözcüğü “iney”/“ese” şeklini, “eshne”(enişte) sözcüğü “eshney” şeklini, “apa” (abla, teyze/hala) sözcüğü “apay” şeklini, Tatar dilinde “kız”(kız) sözcüğü zaman zaman “kızıy” şeklini, “tugan” sözcüğü “tuganay” şeklini, “jinge” (yenge), “jizne”(enişte) sözcükleri “jingi”, “jizni”² şeklini alır. “İbray” (İbrahim), “Kamay” (Kamalettin), “Ramay” (Ramazan), “Fazlıy” (Fazlıtdin), “Ehmey” (Ahmadul) gibi Tatar isimlerinin de söz konusu ekle şekillendiğini düşünmek yerinde olacaktır.

Bu ek, kendi anlamını, yapımı eki değil, çekim eki şeklinde ortaya kullanılarak sadece vokatif hali içerisinde korumaktadır.

Bununla birlikte, Türk dillerinde, bu ekin yapım eki görevinde kullanıldığı durumlar da bulunmaktadır. Örneğin Başkurtçada “epse/ese” (anne) kelimesinden türeyen “epsey” sözcüğü sadece vokatif işlevde değildir, öyle ki bu kelime tek başına kullanıldığında anlamsız kalacaktır. Burada kelimenin sözcüksel yapısını, vokatif halinin yapısından ayrı olarak incelemek mümkün değildir. Sözcük sınırlarının dilbilgisi ile olan bu rastlantısı sözlük bilimcileri de şaşırtmaktadır. Elbette ki onlar, sözcüğün bu türlerini, hazırladıkları sözlüklere eklemekte haklıdır, ancak bu tür sözcükleri hitap olarak adlandırmak pek de doğru olmayacaktır, çünkü kontekst dışında verilen sözcükler, daha doğrusu özel bir tonlaması bulunmayan sözcükler, yukarıda söylenildiği gibi hitap alanına dâhil olmayacaktır. Bu tür sözcüklerin hitap sayılabilmesi için bir sesleniş pozisyonunda olması gerekmektedir.

Belki de onları sadece “vokatif” olarak adlandırmak daha yerinde olacaktır.

Aslında yukarıda incelediğimiz bu ekler, vokatif halinin şekillenmesine pek fazla olanak vermemektedir.

Diğer taraftan, vokatif halinin bu şekilde ortaya çıkışının tek başına yeterli olmayışı da dikkat çekmektedir. Vokatif halleri, birçok durumda özel tonlamaların diğer gramer gruplarıyla olan uyumu ile gerçekleşmektedir.

² Diğer Türk dillerinin “ey” diftonguna, Tatar dilindeki “i” harfi uygun düşmektedir. Bir taraftan Başkurtça “serekey” (sivrisinek), “eshley” (o çalışıyor) diğer taraftan Tatarca “cherki”, “eshli” sözcükleri örnek gösterebilir

Burada her şeyden önce, özel vokatif tonlamalarının iyelik ekleriyle olan uyumuna dikkat çekmek gerekir.

Mesela Hakas dilinde yaşça büyük akrabalara hitap ederken özel vokatif tonlamalarının dışında mutlaka 2. teklik kişi iyelik eki kullanılır. 2. teklik kişi iyelik eki burada vokatif işlevini gerçekleştirir, yani işlevsel vokatif biçimine dönüşür. Örneğin dedeye hitap ederken sadece “aga” (dede) değil “agan” (senin deden) demek gerekir; Hakaslar, amca/dayıya hitap ederken “achan” (senin amcan) derler, bu durumda amca sözcüğü Hakas dilinde “acha”dır. Ablaya hitap sırasında sadece “Chacha”(abla) değil, tam olarak “senin ablan” anlamına gelen “Çatsan” demek gerekir. Özel vokatif tonlamalarını saymazsak 2. teklik kişi ekiyle verilen hitaplar sırasında vokatif halleri kendini hissettirir, yani verilen ek kendini işlevsel bir vokatif biçimi olarak gösterir. Çünkü söz konusu kullanımda onun, iyelik işlevi ile hiçbir ortak yönü bulunmamaktadır. (Burada iyelik grubunda verilen akrabalık terimleriyle beraber belirtildiği için iyelik gruplarını anlatma gerekliliği bulunmamaktadır.) Bununla birlikte bu ekler, yukarıda verilen hitap sözcüklerinin vokatif anlamını gösterir, çünkü bu sözcükler tek başına verildiğinde vokatif halinin sınırları dışına çıkar. Tüm bunlar bizim burada kelime yapımıyla değil, kelime çekimi ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir.

Ancak Hakas dilinde, söz konusu biçimin ortaya çıktığı bazı hitap sözcükleri istisnai olarak vokatif durumunda kullanılmaktadır. Öyle ki, bir hitap sözcüğü olan “tayın” (senin dayın) kelimesindeki “tayı”nın sözcüksel içeriği ile “n” ekinin vokatif içeriği, birbirine o kadar sıkı sıkıya bağlanır ki, biri diğeri olmadan tek başına anlamsız kalır. Bir başka deyişle burada gramer yapısı, kelimelerin sözcüksel ve vokatif yapısını belirler. Bu suretle, bahsedilen sözcüğe uygun olarak gösterilen biçim sadece kelime değişimi değil aynı zamanda kelime yapımı işlevine de sahiptir. Bu sözcük, yapısına göre yukarıda incelediğimiz Başkurtça “epsey” sözcüğü ile benzerlik göstermektedir. (sayfa 330 a bakınız) yani burada kelimenin sözcüksel anlamı ile vokatif anlamı birleşir. Bu nedenle söz konusu sözcük, yukarıda bahsi geçen vokatif biçimin oluşumundan sorumlu ayrı bir sözcük türü gibi, vokatif halinin farklı bir şekli olarak, ayrıca değerlendirilmelidir.

Vokatif halinin bahsi geçen şeklinin, 1.teklik kişi dışındaki iyelik ekleri aracılığıyla diğer Türk dillerinde sıkça kullanılan hitaplar içerisinde benzer yapıların olması gibi, tesadüfi olmayan bir durum oluşturması ilginçtir. Bu biçim aynı zamanda “tabu” olarak adlandırılan, kendi oluşumuyla da ilişkilidir.

Tatarlarda kadın eş kocasına seslenirken genelde, “onun babası” anlamına gelen “etise/ettese” şeklinde, erkek ise karısına seslenirken genelde “onun annesi” anlamına gelen “enise” şeklinde hitap eder. Türkmencede de kadın kocasına ben-

zer şekilde hitap etmektedir. Burada 3. teklik kişi –se(-sı) iyelik eki sadece sahip olma öznesiyle somutlaştırılır. Eğer çiftlerin “Murad” adında bir oğulları varsa o zaman kadın kocasına seslenirken tam olarak “Murad’ın babası” anlamına gelen “Moradın dedese”, “Moradın kakası” der. Söz konusu hitaplar, Hakas dilindeki “tayın” gibi kendi anlamsal benliğini, sadece vokatif halinin sınırları içerisinde kazanır ve aynı biçimde hitap sözcüklerine dâhil olurlar.

Bunun dışında, hitaplar arasında gösterilen aitlik eklerinden başka 1. teklik iyelik ekinin de kullanıldığına dikkat etmek gerekir. Bu ek, tüm Türk dillerinde, hitaplar arasında çok sık kullanılmaktadır. Ancak anlamlarına göre bu ekler birbirinden farklıdır. Eğer 1. teklik iyelik eki yukarıda gösterildiği gibi işlevsel vokatif biçimine sahip ise, 1. teklik aitlik eki bu durumda tamamen farklı bir içeriğe, yani hassasiyete, başka deyişle doğal ya da kasıtlı bir ifadeye sahip olacaktır. Ashında bu ekin işlevi, esas olarak, konuşan kişinin hitap ettiği kişiye karşı saygısı, yakınlığı ve sevecenliğini vurgulamasına bağlıdır, o halde görüldüğü gibi 1. teklik iyelik eki kendini az çok işlevsel vokatif biçimi olarak göstermektedir. Örneğin, Bir taraftan Özbek dilinde “balam” (benim çocuğum), Türkmençe “Çagam” (benim çocuğum), Çuvaşça “ıvalam” (benim oğlum), Tatarca ve Kazakça “kızım” (benim kızım) “kustım” (benim biraderim) gibi hitaplar, diğer taraftan Hakas dilinde “tayın” (dayım), Tatarca erkek eşe hitaplar arasında kullanılan “etteşe”, Başkurt dilinde “kustım” (biraderim), “kızım” (kızım), “ulım”(oğlum) gibi bazı hitaplar istisnai olarak 1. teklik kişi iyelik ekiyle birlikte vokatif pozisyonunda karşımıza çıkar. Bununla söz konusu ekin işlevi, biçimsel olarak açıklanan vokatif halinin sınırlarında bulunmaktadır. Her ne olursa olsun bu ekin vokatif halleriyle doğrudan bir bağlantısı yoktur. Bununla birlikte, 1. teklik iyelik eki, kendi anlamını sadece vokatif hali sınırları içerisinde kazanır ve korur, yani vokatif halinin söz konusu ifade şekli ortadan kalkmaz, öyle ki Başkurtçada kullanılan “kustım”(benim biraderim) gibi bazı hitap sözcükleri söz konusu ek olmadan anlamsız kalmaktadır.

Buradan vokatif halinin söz konusu yapısında, Altayca eşe hitap etmek için “uyim”, Yakutçada yaşça küçük bir insana hitap etmek için “tukam”, Hakas dilinde eşe seslenmek için “Uızım” gibi yukarıda incelenen vokatif sözcüklerinden esas olarak hiçbir farkı bulunmayan sözcüklerin niçin var oldukları anlaşılacaktır İyelik ekleri, vokatif halinin temel ifade biçimiyle uyum içinde olan şekillerden sadece bir tanesidir, özel vokatif tonlamasıdır.

Diğer bir biçim ise, konuşan kişinin samimi bir ilişki içinde olduğu, karşındaki kişiye hitabı sırasında kullandığı ve sevgi anlamı veren küçültme ekleridir. Örnekler: 1) Anneye hitap sırasında: Başkurtçada “ese”, “ate”, “ine” (anne) sözcüklerinden türeyen “esekey”, “inekey”; Kırgızca “ana”(anne) sözcüğünden türe-

yen “anake”; Özbekçe “ona”, “oyi”, “oba” (anne) sözcüklerinden türeyen “onajon”, “oyijon”, “obajon” sözcükleri; Türkmencede “eje” (anne) sözcüğünden türeyen “ejejan” vb. 2) büyük anneye hitap sırasında: Tatarcada “ebi” “büyükanne” sözcüğünden türeyen “ebekey”; Türkmencede “mamajan”; Kırgızcada “Chon eneke” vb. 3) Dedeye hitap sırasında: Başkurtçada “babakay”, “olatakay”; Tatarcada “babıkay”, Türkmencede “babajan”, Özbekçede “bubajon”, Kırgızcada “chon ateke” vb. 4) Babaya hitap sırasında: Kırgızca “atake”, Çuvaşça “attesem”, Tatarca “etkey/etki”, Türkmence “kakajan” vb. 5) Ablaya hitap sırasında: Çuvaşça “appacam”, Özbekçe “onajon”, Kırgızca “ejeke” vb. 6) Amca/dayıya hitap sırasında: Türkmence “dayıjan”, Kırgızca “bayke”, Azerice “emichan” (dayı), Özbekçe “togajon” (dayı) vb. 7) Teyze/halaya hitap sırasında: Türkmence “dayzajan”, Özbekçe “holajon” (teyze), “ammajon”(teyze), Kırgızca “Jeneke”, Azerice “halachan”, 8) İsimle hitap sırasında: Azerice “Ekberchan”, “Pashachan”, “Eminechan”, “Feridechan”; Türkmence “Ogozjan”, “Gozeljan”; Özbekçe “Akmaljon”, “Hafizjon”, “Ranohon”; Başkurtça “Eminekey”, “Mezinekey”; Tatarca “Fazlıkay”, “Abakay”, “Tedekey”³ vb. hitap şekilleri kullanılır.

Türk dillerinde yaşça küçük akrabalara hitap sırasında kullanılan sözcüklerin, sevgi anlamı veren küçültme eki ve 1. teklik şahıs iyelik ekinin birleşmesi ile ortaya çıkması karakteristik bir durumdur. Örnekler: 1) Çocuklara hitap sırasında genel olarak Özbekçe “bolajonim” (benim çocuğum); Tatarca ve Başkurtçada “balakayım”, “bebekeyem” (benim öz çocuğum), Çuvaşçada “pepekemcem” (benim öz bebeğim); 2) Oğlan çocuğuna hitap ederken, Tatarca “ulıkayım” (oğlum), Özbekçe “uglıçınam” (oğlum); 3) Kız çocuğuna hitap sırasında Başkurtça “kızıkayım”, Çuvaşça “heremcem” vb. 4) Küçük kız kardeşe hitap sırasında, Özbekçe “singlijonim” vb. kullanılır.

Sevgi anlamı veren küçültme eklerinin burada sadece küçültme anlamına sahip olduğuna dikkat çekmek gerekir, yani onların işlevi, biçimsel olarak, söz konusu vokatif hali içerisinde bulunmaktadır. İstisnai olarak, verilen eklerin sevgi anlamı katan küçültme özelliği herhangi birine karşı kullanılan resmi hitapları kapsamaz. Örneğin Çuvaşça “yultaçcem!” (Yoldaşlar); Tatarca “İnteş Yunusov” (Yunusov Yoldaş) gibi; bununla birlikte Başkurtçada konuşan kişi, karşısındaki kişiyle aynı isme sahipse “Azaş” şeklinde hitap eder.

Hitaplar sırasında sevgi anlamı katan küçültme eklerinin rolü üzerine söylenenler “küçük” anlamını veren küçültme ekleri için de geçerlidir, çünkü söz konusu küçültme eklerinin rolü de benzer şekildedir. Aslında “küçük” anlamını

³ V.V.Radlov, Obraztsı narodnoy literaturı severnih turskih plemen, SP6., A.N., 1885-1907, s. 317

⁴ a.g.e., s.240

veren bu küçültme eklerinin hitap sırasındaki kullanımı tamamen ifadeye bağlıdır. Örneğin Hakas dilinde kendi kızına hitap eden bir kişi “hızıçah” ya da sadece “hızım” diyebilir. Altaycada bebeğe hitap ederken “balaçagım” ya da sadece “balam”, Hakas dilinde anneye hitap ederken “içen” ya da “ieçek”, Uygurca babaya seslenirken “ataç” ya da sadece “ata”, Türkmençe oğula seslenirken “oguljığım” ya da sadece “ogulım” kullanılır.

Bu suretle, hitaplar sırasında çokça kullanılan “sevgi” anlamı veren küçültme ekleri ve “küçük” anlamı veren küçültme eklerinin yukarıda incelediğimiz diğer eklerden farklı olarak vokatif halle doğrudan bir ilgisi yoktur, çünkü bu eklerin vokatif işlevi ancak vokatif halin sınırları çerçevesinde şekillenir.

Bununla beraber, sevgi anlamı veren küçültme eklerinin söz konusu durumdan çıkarak ve kendi işlevini yitirerek sadece vokatif bir anlama sahip olduğu durumlar da olmaktadır.

Öyle ki, vokatif anlamı veren Tatarcadaki kayınvalideye hitap sırasında kullanılan “eniki” ve “etiki” sözcükleri diğer Türk dillerinde “-key” küçültme ekiyle ortaya çıkar. Üstelik söz konusu ek burada, bu dillerin ilkelerine göre tamamen yeni bir tema oluşturur. Örneğin, bir taraftan “anne” anlamına gelen “eni”, “kayınvalide” anlamına gelen “eniki”, “baba” anlamına gelen “eti” ve kayınpeder anlamına gelen “etiki” sözcükleri, diğer taraftan hitap olarak kullanılan “enike” (kayınvalide), “etiki” (kayınpeder) ve genel olarak kullanılan “kaynana/biane” (kayınvalide), “biata/kaynata” (kayınpeder) sözcükleri bulunmaktadır. Bir başka deyişle, verilen ilkelere uygun olarak gösterilen ek sadece isim çekimi değil, aynı zamanda sözcük yapımı görevine de sahiptir. Burada, yukarıda Hakas dilindeki “tayın” sözcüğünü incelerken gözlemlediğimiz gramer ve sözcük yapılarının birbirine geçme durumu söz konusudur. (Sayfa 332 ye bakınız) Tatarca “eniki” ve “etike”, Hakaşça “tayın” sözcükleri, kendi anlamsal benliğini sadece vokatif hali yapısı içinde korumaktadır, bu nedenle onları vokatif sözcükleri olarak kabul etmek doğru olacaktır.

Böylelikle, Türk dillerinde özellikle belirtilmeyi hak eden bir sözcük grubunun da var olduğu anlaşılıyor. Bu gruptaki sözcükler yapılarına göre vokatif halinin biçimsel şekillenmesine uygun olarak sınıflandırılmaktadır.

Bununla beraber, eğer ayrı bir konumda bulunan vokatif sözcüklerini saymazsak vokatif halindeki bazı hitap sözcükleri kaybolmaktadır, örneğin Yakutçada dedeye hitap sırasında kullanılan “hotuoy” sözcüğü gibi.⁵

⁵ E.N.Ubryatova, İssledovaniya po sintaksisu yakutskogo yazıka, L., 1950, s.196